

2.2. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ

ЛІСОВА Тетяна Вікторівна,

доктор юридичних наук, доцент,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

ORCID ID: 0000-0002-3747-1733

ЛЕЙБА Людмила Василівна,

кандидат юридичних наук, доцент,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

ORCID ID: 0000-0002-1669-3409

В умовах стрімкого погіршення стану земельних ресурсів в Україні невідкладного вирішення потребує одна з найскладніших проблем сьогодення – зупинення подальшого масштабного погіршення стану земель та їх відновлення.

Найбільш загрозливими характеристиками сучасного стану земель є їх деградація й опустелювання, що є найбільш серйозним викликом для сталого розвитку країни, адже це спричиняє суттєві проблеми екологічного й соціально-економічного характеру і становить реальну загрозу національній безпеці¹.

Нині налічується близько 16 видів деградації земель, з яких третина орних є еродованою, втрати органічних речовин складають 20 – 30%, істотно знижуються запаси поживних речовин, до 40% орних ґрунтів у підорному шарі ущільнено, спостерігається локальне забруднення радіонуклідами, важкими металами, а також підтоплення, заболочування й опустелювання земель. Викликає

---

¹ Лісова Т. В. Забезпечення відновлення земель з урахуванням європейсько-го досвіду. *Сучасний стан та перспективи розвитку екологічного, земельного й аграрного права в умовах євроінтеграції*: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 8 грудня 2017 р., Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого). Харків: Право, 2017. С. 178.

серйозне занепокоєння подальше зменшення площі орних земель, погіршення землезабезпеченості населення держави¹.

В Україні проблеми деградації земель та опустелювання останнім часом загострюються через швидкі темпи зміни клімату, що супроводжується підвищенням середньорічних температур, повторюваністю й інтенсивністю екстремальних погодних явищ, у тому числі посух. Щороку з урожаєм сільськогосподарських культур з кожного гектара безповоротно відчувається 77 – 135 кг таких поживних речовин як азот, фосфор, калій тощо². Посиллює негативні явища й домінування у сільськогосподарському виробництві екстенсивних культур, що призводить до виснаження ґрунтів.

Звернімо увагу, що негативними природними процесами сьогодні охоплено не лише землі сільськогосподарського призначення. Так, значного негативного впливу зазнають і землі лісогосподарського призначення, водного фонду, рекреаційного призначення, промисловості тощо.

Посиленню сучасних деградаційних процесів щодо земель в Україні активно сприяють: порушення екологічно збалансованого співвідношення між основними видами земельних угідь; використання недосконалих технологій у сільському господарстві, промисловості, енергетиці, транспортній та інших галузях господарства; орієнтація на короткостроковий економічний прибуток без урахування природоохоронного складника й негативних наслідків у довгостроковій перспективі³.

Серед причин, що призвели до таких процесів щодо стану земель, відповідно до Закону України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» від 28 лютого 2019 р., № 2697-VIII названо також і зменшення території унікальних степових ділянок, надмірну ро-

---

¹ Наукове забезпечення управління ґрунтовими ресурсами в контексті євроінтеграційних процесів: наук. доп. / А. С. Заришняк та ін.; Харків: Смугаста тип., 2016. С. 11, 18.

² Про схвалення Концепції боротьби з деградацією земель та опустелюванням: розпорядж. КМУ від 22.10.2014 р. № 1024-р. *Офіц. вісн. України*. 2014. № 86. Ст. 2439.

³ Колмаз Ю. Опустелювання – одна з найтривожніших проблем сучасності. *Землевпоряд. вісн.* 2013. № 6. С. 23.

зораність території й порушення природного процесу ґрунтоутворення¹.

Така ситуація склалася не за один рік. Стан земель погіршувався впродовж десятиліть. Основними чинниками вказаних негативних процесів слід назвати: безхазяйське ставлення до землі; тривалу відсутність реального власника; недосконалі технології її обробітку, недотримання науково обґрунтованих систем ведення землеробства, зокрема; недодержання сівозмін, внесення недостатньої кількості органічних добрив; низький науково-технічний рівень проектування, будівництва й експлуатації меліоративних систем; дефіцит і недосконалу систему використання мінеральних добрив; невиконання природоохоронних, комплексно-меліоративних, протиерозійних та інших заходів.

Отже, серед причин, що призвели до сучасного стану земель в Україні можна виокремити як природні, так і антропогенні чинники. Сьогодні фахівці-ґрунтознавці серед головної причини виникнення деградації ґрунтів виокремлюють надмірно високий рівень агрономізації (освоєння) земель, дефіцитний баланс біогенних елементів, низький рівень технологій й недостатню захищеність ґрунтів агролісомеліоративними заходами².

На суттєве поглиблення кризових явищ щодо сучасного стану земель значною мірою впливають також і проведення військових дій на території України та тимчасова окупація частини її території. Сьогодні Україна має одну з найбільших за площею замінованих територій. Негативний вплив на стан земель в країні відбувається як через потрапляння снарядів та їх уламків, так і через переміщення військової техніки, будівництво фортифікаційних споруд. Понад 30 млн га потребують розмінування, а з часом матимуть потребу у застосуванні відновлювальних заходів, адже українські поля посічені вирвами від обстрілів, що сприяє подальшому розвитку ерозійних процесів, що призводить до втрати родючості ґрунтів.

---

¹ Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 р.: Закон України від 28.02.2019 р. № 2697-VIII. *Офіц. вісн. України*. 2019. № 28. Ст. 980.

² Медведєв В. В., Пліско І. В. Цінні, деградовані і малопродуктивні ґрунти України: заходи з охорони і підвищення родючості. Харків: Смуґаста тип., 2015. С. 28.

Підкреслимо, що основу формування державної політики у сфері охорони й відновлення земель в Україні становить Угода про асоціацію між Україною та ЄС. Наша країна прийняла низку програмних документів, за якими взяла на себе певні зобов'язання, зокрема, про приєднання: а) до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату (Convention on Climate Change, 1992), б) до Конвенції ООН про боротьбу з опустелюванням (United Nations Convention to Combat Desertification, UNCCD, 1994), в) до Конвенції ООН про охорону біологічного різноманіття (Convention on Biological Diversity, 2000).

В країнах ЄС спостерігається активізація діяльності з охорони ґрунтів: частішають всеєвропейські й регіональні зустрічі з ґрунтоохоронних питань; опрацьовуються різномасштабні ґрунтові карти; у більшості країн відбувається систематичний моніторинг стану ґрунтового покриву; виокремлюються території з несприятливим станом ґрунтів для впровадження особливого режиму їх використання; створюються й постійно поповнюються бази даних інформаційно-аналітичних центрів (у Римі й Вагенінгені); ухвалюється низка програмних, нормативних і директивних документів¹.

Зростання уваги до охорони й відновлення ґрунтів викликано сучасним станом ґрунтових ресурсів, усвідомленням їх ролі в забезпеченні продовольством й у виконанні ними своїх екологічних функцій, зростанням чисельності населення і зменшенням площі земель сільськогосподарського призначення, прогнозованими змінами клімату й загостренням продовольчої проблеми у світі. За розрахунками ФАО до 2050 р. потрібно збільшити обсяг виробництва продовольства на 40 – 70 %)².

Карта ґрунтів, прийнята Радою Європи, закликала європейські країни до активного пропагування політики охорони ґрунтів. Міжнародні проекти у вигляді Світової карти ґрунтів (FAO, 1982) і

---

¹ Медведєв В. В. Досвід реалізації «європейської ґрунтової політики». *Раціональне використання ґрунтових ресурсів і відтворення родючості ґрунтів: організаційно-економічні, екологічні й нормативно-правові аспекти*: моногр. / ред.: С. А. Балюк, А. В. Кучер. Харків: Смугаста тип., 2015. С. 368.

² Наукове забезпечення управління ґрунтовими ресурсами в контексті євроінтеграційних процесів: наук. доп. / А. С. Заришняк та ін.; Харків: Смугаста тип., 2016. С. 32.

Світової ґрунтової політики (UNEP, 1982) викликали розгортання міжнародної співпраці у сфері раціонального використання ґрунтових ресурсів.

Починаючи з прийняття у 2002 р. Директиви ЄС № 179 про кому-нікації країн, зроблено спробу забезпечити питання охорони ґрунтів від деградації й забруднення завдяки врахуванню процесів видалення відходів виробництва і споживання, охорони водних ресурсів і повітря, зміни клімату, безпеки під час застосування небезпечних речовин, повені, біологічного різноманіття й екологічної відповідальності¹.

У Директиві ЄС 85/337/ЄЕС від 27 червня 1985 р. «Про оцінку наслідків впливу деяких громадських і приватних проектів на навколишнє середовище» (з поправками) вказується про прямі й опосередковані впливи діяльності на ґрунт². Директива вимагає визначення прямих і непрямих впливів діяльності людини на ґрунт. Директивою 2004/35/ЄС Європейського парламенту і Ради Європи «Про екологічну відповідальність за попередження та ліквідацію наслідків завданої навколишньому середовищу шкоди» від 21 квітня 2004 р. до шкоди, завданої довкіллю, віднесено також шкоду, заподіяну ґрунтам, що становить небезпеку для здоров'я людини і яка є наслідком проникнення на поверхню землі або внесення в ґрунти небезпечних для них речовин, препаратів, організмів або мікроорганізмів³. У Додатках до цього документа йдеться про видалення, контроль і зменшення шкідливих речовин настільки, щоб забруднені ґрунти з урахуванням їх поточного, встановленого на

¹ Коритнюк (Гончарова) Н. М. Правове регулювання захисту ґрунтів за законодавством ЄС: досвід для України. *Порівняльно-аналіт. право*: електрон. наук. фах. вид. 2013. №2. С. 218.

² Про оцінку наслідків впливу деяких громадських і приватних проектів на навколишнє середовище: директива 85/337/ЄЕС від 27.06.1985 р. URL: <http://menr.gov.ua/files/docs/85%20337%20%D0%84%D0%95%D0%A1%20%D0%92%D0%86%D0%94%2027%20%D0%A7%D0%95%D0%A0%D0%92%D0%9D%D0%AF%201985%20%D0%A0..pdf> (дата звернення: 10.08.2022).

³ Про екологічну відповідальність за попередження та ліквідацію наслідків завданої навколишньому середовищу шкоди: директива 2004/35/ЄС Європ. парламенту та Ради від 21.04.2004 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_965 (дата звернення: 10.08.2022).

момент забруднення, або майбутнього використання не викликали у перспективі ризик негативного впливу на здоров'я людини.

Згідно з Додатком II до розглянутої вище Директиви 2004/35/ЄС повернення у вихідний стан навколишнього природного середовища здійснюється шляхом застосування початкового, додаткового й компенсаційного відновлення.

У європейських країнах нині запроваджуються ґрунтоохоронні агротехнології зі зменшення хімічного й механічного навантаження як на ґрунти, так і на довкілля в цілому. Насамперед це нульові й консервативні системи вирощування культур, що здійснюється як за підтримки державних інституцій, так і шляхом надання відповідних субсидій, що звичайно ж, сприяє втіленню в життя ґрунтоохоронних технологій¹. У деяких країнах ЄС все популярнішим стає консервативне землеробство, яке передбачає зниження використання агрохімікатів.

Насамперед зазначимо, що при відновленні відбувається приведення стану земель від існуючого негативного до притаманного їм первісного якісного стану. Йдеться про певні позитивні зміни, в тому числі й ґрунтової родючості, а також про відновлення виконуваних землями функцій відповідно до їх цільового призначення. Відновленню земель, на відміну від інших природних ресурсів, притаманна певна специфіка, яка полягає в тому, що відновленню підлягає стан земель (ідеться про відновлення їх якісного стану, їх ґрунтів, належного стану порушених земель), а також функції, що виконують землі за їх основним цільовим призначенням. Відновлення земель включає різні правові аспекти. Так, залежно від його мети виокремлюється відновлення родючості ґрунтів земель сільськогосподарського призначення, продуктивності земель лісогосподарського призначення, відновлення з метою виконання ними інших функцій (якщо йдеться про землі інших категорій).

Отже, доцільно розглядати відновлення земель як законодавчо забезпечену систему заходів, спрямованих на повернення землям

---

¹ Медведєв В. В. Економічне стимулювання впровадження ґрунтоохоронних технологій у європейських країнах. *Раціональне використання ґрунтових ресурсів і відтворення родючості ґрунтів: організаційно-економічні, екологічні й нормативно-правові аспекти*: монографія / ред.: С. А. Балюк, А. В. Кучер. Харків: Смуґаста тип., 2015. С. 384 – 385.

їх первісного якісного стану, погіршеного через дію антропогенних або природних (стихійних) чинників, втраченої здатності виконувати ними певні функції, що впливають з їх основного цільового призначення, належного стану порушених земель шляхом здійснення їх рекультивації, консервації земель деградованих і малопродуктивних, меліорації земель та інших заходів, передбачених законодавством.

Підкреслимо, що відновленню підлягають земельні ділянки, стан яких зафіксований у матеріалах Державного земельного кадастру. Якісний стан земель фіксується й у матеріалах проведення їх інвентаризації при здійсненні землеустрою, зокрема, шляхом проведення інвентаризації встановлюються якісні характеристики земельних ділянок, виявляються забруднені й такі, що потребують консервації деградовані земельні ділянки. Крім того, якісний стан зазначається й у матеріалах проведення нормативної грошової оцінки земель. Отже, якісний стан земельної ділянки, зафіксований у відповідній документації, і слід вважати первісним (з моменту передачі її у власність або надання у користування). Первісний, так би мовити, нульовий стан для кожного власника й землекористувача може бути різним, але треба орієнтуватися на матеріали Державного земельного кадастру.

Насамперед відновлення стосується земель, порушених унаслідок неправомірних дій, що викликали погіршення ґрунтового покриву, непридатний для використання стан земель унаслідок негативного впливу на них, як-то: забруднення земель радіоактивними й хімічними речовинами, відходами, стічними водами та ін. Неправомірними діями можна вважати й зняття ґрунтового покриву без розробленого проєкту рекультивації земель. Проте в деяких випадках здійснюються також і правомірні дії, що викликають необхідність відновлення земель. Так, правомірними є дії, що призвели до зміни структури рельєфу в результаті проведення гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт за наявності відповідного робочого проєкту рекультивації земель. Проте відповідно до ст. 168 Земельного кодексу України переміщення ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) в межах однієї і тієї самої земельної ділянки, призначеної для ведення особистого селянського господарства, ведення садівництва, будів-

ництва і обслуговування жилого будинку, господарських будівель і споруд (присадибна ділянка), індивідуального дачного будівництва та будівництва індивідуальних гаражів, здійснюється без розроблення робочого проєкту землеустрою¹.

Необхідність відновлення земель викликана різними чинниками. Перш за все негативно впливає на стан земель антропогенна діяльність: неправильний напрямок обробітку ґрунту; порушення організації території; погіршення стану полезахисних лісосмуг; недостатнє застосування протиерозійних заходів; вирубування лісів; руйнування схилів; неналежний обробіток схилових земель; нехтування меліоративними заходами тощо. У той же час ерозію ґрунтів можуть спричинити і природні катаклізми.

Крім основних правових заходів відновлення земель доцільно виокремити й попередні заходи. Так, про наявність попередніх заходів відновлення земель свідчать передбачені Земельним кодексом України обов'язки власників і користувачів земельних ділянок зберігати корисні властивості землі, за свій рахунок привести земельну ділянку в попередній стан у разі незаконної зміни її рельєфу, за винятком незаконної зміни рельєфу не власником такої земельної ділянки (статті 91, 96). З метою запобігання посиленню деградаційних процесів земель (зокрема ґрунтів) вносяться мінеральні добрива, здійснюється промивання ґрунтів у випадках їх засолення, застосовуються відповідні режими зрошення та ін.

До попередніх заходів відновлення родючості ґрунтів належить також і запровадження сівозмін, у процесі чого враховуються затверджені нормативи оптимального співвідношення культур у різних природно-сільськогосподарських регіонах.

Виникнення правовідносин щодо відновлення земель вимагає активних дій зобов'язаних суб'єктів. При розгляді юридичних фактів, що породжують такі правовідносини, потрібно акцентувати увагу на тому, що ними є виключно активна поведінка таких суб'єктів, спрямована на повернення первісного якісного стану земель, виконуваних ними функцій, їх належного стану в разі зміни їх рельєфу та ін. Такі дії, звичайно ж, є правомірними. У подібному випадку важливими є ініціювання й розпочинання конкретних

---

¹ Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 1389-ХІV. *Офіц. вісн. України*. 2001. № 46. Ст. 2038.

дій, спрямованих на повернення первісного якісного стану земель (грунтової родючості), належного стану порушених земель, утрачених їх функцій. Прикладом цього є: а) замовлення робочого проєкту рекультивації земель; б) замовлення проєкту консервації земель на підставі рішення сільської, селищної, міської ради; в) прийняття в експлуатацію закінчених будівництвом (реконструкцією) меліоративних систем та відповідних об'єктів інженерної інфраструктури.

Якщо йдеться про попередні заходи відновлення земель, то початком виникнення правовідносин щодо їх відновлення є замовлення проєкту землеустрою, що забезпечує еколого-економічне обґрунтування сівозміни і впорядкування угідь, безпосереднє внесення мінеральних добрив, промивання засолених ґрунтів тощо. У будь-якому разі необхідні активні дії як для виникнення, так і для подальшого розвитку цих правовідносин. Обов'язковим для такого розвитку є: припинення господарського використання деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земель; розпочинання нанесення знятого ґрунту після проведення геологорозвідувальних, гірничовидобувних, будівельних та інших робіт; здійснення зрошувальних, осушувальних, осушувально-зволожувальних заходів та ін. Навіть поверненню до первісного якісного стану, що може мати місце внаслідок природного відновлення шляхом формування трав'яного покриву на законсервованих земельних ділянках (ідеться про самовідновлення якісного стану земель через перебіг певних природних процесів) передують активні дії, спрямовані на припинення їх господарського використання.

Таким чином, правовідносини у сфері відновлення земель належать до правовідносин активного типу. Так, проведенню консервації земель передують активні дії зобов'язаної особи, спрямовані на припинення їх господарського використання. Не є можливим проведення консервації деградованих і малопродуктивних земель без замовлення відповідного проєкту, розробленого виконавцем робіт із землеустрою. Невикористання земельної ділянки безпосередньо не призведе до відновлення її якісного стану на належному рівні. У такому разі є ймовірність засмічення земельної ділянки шкідливими рослинами, що призведе до подальшого погіршення її якісного стану. Про необхідність активних дій свідчить і прове-

дення заліснення таких земель, і засівання їх, у певних випадках, відповідними травами. Крім того, законсервовані земельні ділянки підлягають систематичним спостереженням.

Головним у правовідносинах відновлення земель є юридичний обов'язок, що знаходить свій прояв в активній поведінці зобов'язаної особи з метою забезпечення суб'єктивних прав інших суб'єктів. Серед обов'язків власників земельних ділянок у сфері відновлення земель згідно зі ст. 91 розглядуваного кодексу можна також виокремити: приведення за свій рахунок земельної ділянки у попередній стан у разі незаконної зміни її рельєфу, за винятком здійснення такої зміни не власником земельної ділянки, коли ця процедура здійснюється за рахунок особи, яка незаконно змінила рельєф. Відновлювати земельні ділянки повинні як їх власники, так і користувачі у процесі їх експлуатації. У цьому випадку існує єдиний об'єкт використання, охорони й відновлення – земельна ділянка.

Проте в земельному законодавстві не зазначено обов'язку власників і користувачів земельних ділянок відновити втрачену родючість ґрунтів та інші корисні властивості землі у процесі господарської діяльності. Адже навіть за дбайливого здійснення регулярного підвищення рівня родючості ґрунтів і збереження інших корисних властивостей землі, ані власники земельних ділянок, ані землекористувачі не застраховані як ні від стихійних сил природи, ні від дій сторонніх осіб, унаслідок чого погіршується первісний якісний стан земель, виникають і набувають поширення процеси їх деградації, порушення рельєфу. У зв'язку із цим гостро постає проблема відновлення стану порушених земель, їх якісного стану і забезпечення виконання ними належних їм функцій. Вважаємо за необхідне закріпити обов'язок власників і користувачів у статтях 91 і 96 Земельного кодексу України відновлювати родючість ґрунтів й інші корисні властивості землі, а також приводити земельну ділянку в попередній стан у випадку зміни її рельєфу. На жаль, сьогодні спостерігається певна незацікавленість власників та користувачів земельних ділянок у здійсненні заходів з охорони й відновлення земель, що в певних випадках пов'язано з фінансовими проблемами. Підкреслимо, що власникам та користувачам земельних ділянок, які здійснюють їх раціональне використання,

охорону, підвищують родючість ґрунтів, у разі погіршення якісного стану земель, втрати ними відповідних функцій своєчасно вживають заходи з їх відновлення, доцільно забезпечити надання певних пільг (податкових, кредитних). На противагу – на власників та землекористувачів за невжиття заходів щодо відновлення деградованих, забруднених і порушених земель мають бути накладені штрафи. Саме за рахунок таких коштів доцільно надавати відповідні пільги власникам землі і землекористувачам, які здійснюють належний обробіток землі, підвищують родючість ґрунтів, зберігають інші корисні властивості землі, ініціюють та здійснюють реалізацію заходів відновлення земель. Зазначене вище буде забезпечувати стимулювання як раціонального використання земель, їх охорони, так і проведення своєчасного відновлення земель. При цьому, зважаючи на розпорошеність повноважень у сфері забезпечення відновлення земель між Держгеокадастром та Держекоінспекцією, доцільно створити окремий орган (державне агентство або державну службу), що має сприяти більш ефективній діяльності у вказаній сфері.

Як зазначалося раніше, основними заходами відновлення є: консервація деградованих та малопродуктивних земель, рекультивація порушених земель, меліорація земель. Саме здійснення вказаних заходів відновлення земель одержало належне правове забезпечення. Проте існують й інші заходи відновлення земель. Слід підкреслити, що проведення зазначених заходів у майбутньому повинно одержати закріплення у законодавстві.

До таких заходів насамперед належить фітореMediaція – метод біологічного знешкодження забруднюючих речовин ґрунтів, що забезпечує відновлення їх родючості. Спеціалісти рекомендують його розглядати як один з напрямків рекультивації. При використанні цього методу коренями рослин поглинаються органічні забруднювачі, трансформуючись у безпечні для навколишнього природного середовища продукти. Відновлення техногенно забруднених земель може здійснюватися шляхом зрізання ґрунтового шару, збирання забруднюючих речовин, екстракції паром тощо. Особливої уваги заслуговують заходи відновлення земель, які є результатом розвитку інноваційних технологій, але запровадження яких наразі не врегульовано на законодавчому рівні. Зокрема,

слід акцентувати увагу на детоксикації земель, що може бути застосована як самостійний захід або при рекультивациі порушених земель.

Остання являє собою систему заходів, реалізація яких сприятиме створенню у забруднених землях (грунтах) умов, що викликають послаблення або усунення дії токсичних речовин, а також забезпеченню умов для їх самоочищення. Безпосередньо детоксикація ґрунтів здійснюється шляхом внесення у ґрунти адсорбентів (як-то: органічних добрив, активованого вугілля, торфу та ін.); промивки ґрунту з використанням спеціальних речовин; фіторе mediaції (виросування рослин, що виносять токсичні речовини з урожаєм) тощо. Особливо ефективним є застосування детоксикації з використанням розроблених науковими лабораторіями бактеріальних препаратів, що сприяють відновленню ґрунтового покриву. Йдеться про біоремедіацію, що поділяється на два види: біостимуляцію (активізацію існуючої мікрофлори, де природний біоценоз зберіг життєздатність, зокрема, шляхом використання добрив, біогумуса) та біоаугментацію (додавання великої кількості мікроорганізмів, які заздалегідь виділяють з різних забруднювачів або є генетичномодифікованими, які здатні утилізувати забруднювач). Такі заходи останнім часом здійснюються на забруднених, а також випалених внаслідок пожеж земельних ділянках.

Очевидно, що для відновлення стану земель, який погіршився внаслідок бойових дій, перевагу слід віддавати саме інноваційним технологіям. Від використання снарядів у ґрунти потрапляють тони сполук сірки, заліза, алюмінію, міді, барію, фосфору, нікелю, свинцю та азоту. Внаслідок перебігу хімічних реакцій відбувається знищення всіх мікроорганізмів у ґрунтах. Отже, вирощування сільськогосподарських культур на таких земельних ділянках та їх подальше вживання буде залишатися небезпечним для здоров'я людини впродовж тривалого періоду часу. Найбільш небезпечним залишається потрапляння шкідливих речовин разом із частиною забрудненого ґрунту у ґрунтові води, що з часом може призвести до забруднення водних об'єктів країни. Насамперед такі земельні ділянки потребують застосування заходів, спрямованих на їх очищення. Одними із першочергових заходів відновлення у цьому випадку буде застосування таких заходів відновлення земель, як де-

токсикація та консервація техногенно забруднених земель шляхом заліснення. Ефективним вбачається застосування фіторе mediaції шляхом вирощування певних видів рослин, корені яких здатні поглинати небезпечні речовини. Достатньо ефективним вважається вирощування на забруднених земельних ділянках міскантуса.

У сучасних умовах слід вважати дієвим крок Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України стосовно затвердження його наказом «Методики визначення розміру шкоди, завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану» від 04 квітня 2022 р., № 167¹. Методика визначає порядок розрахунку розміру шкоди, завданої землі, ґрунтам як державами, органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, суб'єктами господарювання, так і фізичними особами через забруднення ґрунтів, засмічення земель унаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану внаслідок їх дій або бездіяльності на усіх землях України незалежно від їх категорій та форм власності. При цьому, за Методикою, повідомити про факт забруднення земельної ділянки може, зокрема, й власник або користувач земельної ділянки, що забезпечить йому можливість уникнути притягнення до юридичної відповідальності за її забруднення та псування.

Стосовно ж окремих забруднених внаслідок бойових дій земельних ділянок, то вбачається корисним запозичення досвіду відновлення радіоактивно забруднених земель. Так, йдеться про створення на них об'єктів природно-заповідного фонду після застосування заходів очищення. Прикладом зазначеного є створення Чорнобильського радіаційно-екологічного біосферного заповідника.

Заходи відновлення здійснюються як на загальнодержавному, регіональному рівнях, так і на локальному рівні їхніми власниками й користувачами, в тому числі орендарями земельних ділянок. За роллю антропогенного чинника слід виокремити природне і штуч-

---

¹ Методика визначення розміру шкоди, завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану: затв. Наказом Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 04.04.22 р. № 167. *Офіц. вісн. України*. 2022. № 31. Ст. 1677.

не відновлення земель. Так, проведення рекультивациі порушених земель, їх меліорації забезпечує їх штучне відновлення. Консервація земель сприяє їх природному відновленню, внаслідок чого спостерігається утворення перелогів і відбувається самовідновлення земельної ділянки. Акцентуємо увагу, що при відновленні земель шляхом їх консервації здійснюється припинення їх господарського використання не лише шляхом залуження та заліснення, але й шляхом ренатуралізації, тобто трансформації земель деградованих, малопродуктивних, а також техногенно забруднених у природні біогеоценози.

Досить важливим є те, що при здійсненні заходів відновлення земель, особливо ґрунтів, необхідно брати до уваги поділ території України на ґрунтово-екологічні зони.

Крім того, є сенс вести мову і про відновлення стану земельної ділянки і прав на землю, зокрема, про повернення самовільно зайнятих земель (ідеться про відновлення у більш широкому сенсі). Так, поверненню самовільно зайнятих земельних ділянок повинно передувати їх приведення у попередній, придатний для використання стан шляхом знесення самовільно збудованих будівель і споруд, відновлення порушеного рельєфу земельних ділянок тощо. Відновлення земель є елементом захисту прав на них. Слід підкреслити, що зазначений вище спосіб захисту порушених прав знаходить свій прояв через рекультивацію порушених земель, проведення консервації деградованих і малопродуктивних земель, а також здійснення меліоративних та інших заходів їх відновлення.

Отже, відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, як правило, вважають речово-правовим способом захисту. Проте його можна розглядати і як зобов'язально-правовий спосіб захисту. Так, зустрічаються випадки втрати первісного якісного стану, порушення рельєфу земельних ділянок унаслідок дій орендаря. У цьому разі порушуються права суб'єктів, які перебувають у договірних відносинах (зокрема, власника земельної ділянки). Згідно з постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Типового договору оренди землі» після припинення дії договору орендар має повернути орендодавцеві земельну ділянку (земельні ділянки) у стані, не гіршому порівняно з тим, у

якому він одержав її в оренду¹. Отже, при включенні відповідного обов'язку орендаря до тексту договору оренди як однієї з умов останнього, йдеться про зобов'язально-правовий спосіб захисту прав власника земельної ділянки. Закріплення вказаного обов'язку в договорі оренди має особливо важливе значення в умовах запровадження воєнного стану в країні, коли за Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» від 24 березня 2022 р. № 2145 – IX передбачено передачу земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності, а також земельних ділянок, що залишилися у колективній власності колективного сільськогосподарського підприємства, сільськогосподарського кооперативу, сільськогосподарського акціонерного товариства, нерозподілених та невитребуваних земельних ділянок і земельних часток (паїв) в оренду для ведення товарного сільськогосподарського виробництва на строк до одного року². Адже протягом такого короткого строку оренди головним для орендаря є отримання максимального прибутку від використання земельної ділянки, і саме закріплення зазначеного вище обов'язку в договорі має забезпечити збереження її належного якісного стану.

Надзвичайно актуальним постає питання стосовно правової природи відновлення земель, для з'ясування якої насамперед доцільно звернути увагу на співвідношення відновлення й охорони земель, адже в наукових працях відновлення тлумачиться як напрям охорони земель.

Охорона й відновлення земель є обов'язком власників земельних ділянок і землекористувачів. Заходи охорони земель спрямовані на забезпечення раціонального використання земель, запобігання їх засміченню й забрудненню, гарантування особливого режиму використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного й історико-культурного призначення. Заходи охо-

---

¹ Про затвердження Типового договору оренди землі: пост. КМУ від 03.03.2004 р. № 220. *Офіц. вісн. України*. 2004. № 9. Ст. 527.

² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану: Закон України від 24.03.22 р. № 2145 – IX. *Офіц. вісн. України*. 2022. № 31. Ст. 1635.

рони земель здійснюються як на державному рівні (йдеться про зазначені вище функції управління), так і на локальному (при використанні земельних ділянок їх власниками та користувачами). Йдеться про їх раціональне використання, виконання обов'язків щодо додержання вимог законодавства про охорону довкілля, а також про збереження корисних властивостей землі.

Заходи відновлення здійснюються, коли відбулося погіршення якісного стану земель сільськогосподарського призначення, зокрема, родючості ґрунтів, порушення попереднього стану земель у разі зміни їх рельєфу, а також у разі неможливості виконання землями відповідних функцій згідно з їх цільовим призначенням. Заходи ж охорони земель за змістом ст. 22 Закону України «Про охорону земель» від 19 червня 2003 р., № 962 – IV, більшою мірою, спрямовані на забезпечення попередження погіршення якісного стану земель сільськогосподарського призначення, зниження або втрати ними родючості, а також продуктивності земель лісгосподарського призначення, на забезпечення виконання землями несільськогосподарського призначення відповідних функцій¹. У той же час між охороною й відновленням земель існує своєрідний зв'язок, адже, завдяки проведенню певних заходів з охорони земель (як-то: державної комплексної системи спостережень; природно-сільськогосподарського, еколого-економічного, протиерозійного та інших видів районування (зонування) земель) виявляються землі, які зазнали змін у структурі рельєфу, є деградованими, мають низькі природні властивості, мають високу еродованість ґрунтів, на яких спостерігається інтенсивність ерозійних процесів та їх динаміка. Заходи охорони земель сприяють установленню їх негативних якісних характеристик, порушення рельєфу, низької ґрунтової родючості, що звичайно ж, допомагає більш ефективному та своєчасному проведенню відновлення земель. Йдеться насамперед про наступні заходи охорони земель: державну комплексну систему спостережень; здійснення природно-сільськогосподарського, еколого-економічного, протиерозійного та інших видів районування (зонування) земель; здійснення нормування (ст. 22 Закону України «Про охорону земель»).

---

¹ Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 р. № 962-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2003. № 39. Ст. 349.

У зв'язку з вищевикладеним надзвичайно важливим залишається питання щодо правової природи відновлення земель, визначення місця правових норм, які регулюють суспільні відносини з відновлення земель у системі права.

Правовими нормами, спрямованими на забезпечення відновлення земель, оперують у разі погіршення чи втрати якісного стану земель сільськогосподарського призначення, зокрема, родючості ґрунтів, порушення попереднього стану земель у випадку зміни їх рельєфу, а також при неможливості виконання землями тих чи інших функцій згідно з їх цільовим призначенням. Мова йде про зниження або втрату первісного якісного стану земель. Наприклад, при бонітуванні ґрунтів спостерігається зниження оцінки якості ґрунтів через погіршення їх природних властивостей. Зміна властивостей ґрунтів обов'язково підлягає внесенню до земельно-кадастрової документації, зокрема, до Поземельної книги, до агрохімічного паспорта поля чи земельної ділянки.

Заходи охорони й відновлення земель розділені між собою часовими рамками. Якщо реалізація цих заходів охорони не дала очікуваного результату (тобто заходи охорони не виявилися ефективними або взагалі не здійснювалися), а негативні наслідки щодо стану земель і зниження якісних показників ґрунтів (ґрунтової родючості) настали, необхідним є проведення заходів відновлення.

Правові норми, що регулюють суспільні відносини у сфері відновлення земель, можна вважати самостійним правовим інститутом, який насамперед характеризується особливим суб'єктним складом. Так, склад суб'єктів правовідносин з відновлення земель є ширшим, ніж у землеохоронних правовідносинах. На відміну від охорони земель, обов'язки із забезпечення відновлення земель покладаються не лише на державу в особі відповідних органів державної влади, власників та користувачів земельних ділянок, але й осіб, з ініціативи або вини яких відбулося погіршення стану земельної ділянки. У такому випадку ці особи повинні за власний рахунок забезпечити відновлення земельної ділянки. Вказаному правовому інституту притаманні специфічні поняття, законодавчі конструкції, як-то: порушені землі; деградовані земельні угіддя; деградовані землі; малопродуктивні землі; техногенно забруднені

землі; деградація земель; деградація ґрунтів; земельні ділянки з еродованими, перезволоженими, з підвищеною кислотністю або засоленістю ґрунтами; несприятливий водний режим; перезволожені, переосушені землі; консервація земель; рекультивація порушених земель; землювання малопродуктивних угідь; меліорація земель; гіпсування ґрунтів; вапнування ґрунтів та ін.

Основу вказаного правового інституту становить виокремлена, відносно автономна сукупність правових норм, які регулюють однорідні суспільні відносини, що складають певний вид та виникають у сфері повернення первісного якісного стану земель, здатності виконання ними відповідних функцій за їх основним цільовим призначенням, належного стану порушених земель, є вагомим складником галузі земельного права, головна функція якого полягає в забезпеченні самостійного, цілісного правового регулювання певного виду суспільних відносин.

Суспільні відносини, виникаючі з приводу відновлення земель, є самостійним складником земельних відносин, отже, вони входять до предмета земельного права, як і суспільні відносини, пов'язані з охороною й використанням земель. Проте названі види земельних відносин тісно пов'язані між собою. Наприклад, використання землі на різних правових титулах передбачає виконання як власниками, так і користувачами низки обов'язків з її охорони й відновлення. У разі ж консервації деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земельних ділянок їх власники та землекористувачі на певний строк втрачають правомочність користування ними. Після проведення консервації й відновлення стану таких земельних ділянок ці суб'єкти знову набувають правомочності користування ними. Отже, по завершенню здійснення заходів відновлення земельні ділянки знову потребують охорони з боку держави, їх власників та користувачів.

Заходи відновлення земель стоять на сторожі їх збереження. Насамперед, ідеться про землі сільськогосподарського й лісогосподарського призначення. Так, відновлення земель сільськогосподарського призначення шляхом здійснення відповідних заходів (консервації, меліорації), спрямованих на відновлення їх якісного стану (ґрунтової родючості), дозволяє зберегти ці землі як основний засіб виробництва. Крім того, відбувається збереження площі

земель відповідної категорії. Зокрема, здійснення заходів відновлення забезпечує збереження площі зазначених земель завдяки проведенню меліоративних заходів, консервації-реабілітації тощо.

Таким чином, слід вважати охорону й відновлення земель самостійними, але взаємопов'язаними формами забезпечення збереження останніх (їх кількісних і якісних показників).

Подальший розвиток земельних відносин у сфері відновлення земель залежатиме від земельно-правової регламентації таких відносин. Адже станом на сьогодні правові норми, регулюючі суспільні відносини в цій царині, належним чином несистематизовані, містяться в нормативно-правових актах різної юридичної сили, а певна їх частина, що знаходиться в законодавстві, регулюючому суспільні відносини з охорони земель, характеризується колізійністю і браком дієвого забезпечення механізму їх реалізації.

Зазначене викликає необхідність надання відновленню системного характеру. Потрібно забезпечити дієву реалізацію положень законодавства щодо цієї процедури шляхом внесення змін до чинного законодавства, прийняття нових нормативно-правових актів у зазначеній сфері з метою належного здійснення відповідних заходів відновлення земель через обов'язки власників, користувачів земельних ділянок, інших суб'єктів, через дії яких відбулася втрата первісного якісного стану таких ділянок, порушення їх рельєфу, з одночасним посиленням їх відповідальності у сфері відновлення земель, а також створення й забезпечення функціонування належного рівня стимулювання власників земельних ділянок і землекористувачів до своєчасного відновлення земель паралельно з реальним надходженням коштів від держави до власників і користувачів земельних ділянок.

В умовах істотного погіршення стану земель, стрімкого поширення деградаційних процесів у країні виникла нагальна потреба розроблення і прийняття Концепції відновлення деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земель, а на її основі окремого Закону «Про відновлення земель». На часі – вирішення проблеми зменшення площі порушених земель, виведення їх з обробітку, забезпечення оптимізації сільськогосподарського землекористування шляхом розроблення Загальнодержавної програми використання та охорони земель, проведення моніторингу насам-

перед забруднених, деградованих земель сільськогосподарського призначення, застосування заходів щодо їх відновлення, впровадження ґрунтозахисного землеробства з елементами біотехнологій, здійснення контролю за відновленням та охороною родючості ґрунтів на підставі даних агрохімічної паспортизації таких земель та інших результатів моніторингу ґрунтів і припинення процесів їх деградації тощо.